

1930. aastad Kaukaasias “Edasi” kolhoosis põllumehe silme läbi ja ajalehe “Edasi” veergudel

Marika Mikkor

Eestlase majapidamine Eesti-Rohuaias. Foto: Üllas Ehrlich 1996

■ 1999. aastal oli mul kavas ekspeditsioon blokaadirõngast ümbritsetud Abhaasiasse. Vaatamata mõjukatele kontaktidele Sotši koorekihis ei õnnestunud meil seekord Vene-Abhaasia piiri ületada.¹ Suundusime Eesti-Rohuaeda, mis polnudki mu reisi sihtpunkt. Tutvusin seal Eero Rootsiga, kes andis mulle lugeda oma isa August Rootsi pävaraamatut aastatest 1929–1942. See oli mu “nurjunud”

ekspeditsiooni peamisi saavutusi. Päevikud, märkmed ja dokumendid, liiatigi avameelsed üleskirjutused neist aastatest on enamasti hävitatud, eriti pärast 1937.–1938. aastate repressioone. Ja kui keegi hoidiski midagi kusagil talle, siis uurijatele selliseid perereliikviaid sageli ei näidata. Võib-olla pälvisin ma usalduse sellega, et minu raamatust “Eestlased Musta mere rannikul” leidis Eero Rootsi pilte

¹ Vt. M. Mikkor. Free Lunches, or Why I Do Not Want to Go to the Caucasus Any More. – Pro Ethnologia 13. Tartu, 2002, lk. 27–62. (<http://www.erm.ee/?node=324>)

oma emast ja isast nooruses ning ka iseendast teismelise poisikesena, igatahes juhtis ta mu tähelepanu neile.

Adleris õnnestus mul kohalikus kehvakvaliteedilises paljunduspunktis raskustega teha päevikust ka koopia. Üheksal Kaukaasia-reisil 1980. aastail kuulsin ma inimestelt 1930.–1940. aastatest erinevaid mälestusi, olgugi et mu konkreetne eesmärk oli koguda materjali perekonnakombestiku kohta.

Stalinlike repressioonide kajastumine hilisemates mälestustes, August Rootsi päevikus ja Nõukogude ajalooteaduses

Muljeid elu-olust varasemal ajal ja ka repressioonidest räägiti mulle Kaukaasias 1980. aastail ilma küsimatagi, eriti Sulevis ja Suhhumis. Mõnel pool peeti 1930. aastaid tabuteemaks. Elfriide Langebraun Sulevist soovitas sünnikombestiku asemel uurida repressioneerimisi, sest ta oli pärit eriti kannatada saanud Uus-Estonia külast Põhja-Kaukaasias. Sealsed inimesed ei suutnud üleelatud kunagi toibuda ja selle piirkonna saatusest 1930. aastail on Hilda Sabbo koostanud raamatu "Häving". 1984. aastal külastasin Sulevis kohalikku kooliõpetajat, kes tegeles päise päeva ajal alkoholi pruukimisega. Mulle öeldi selgituseks, et "täna viidi meie mehed ära". Sel päeval, 1938. aastal viidi ära nende küla mehed, ka õpetajanna isa. Ka minu perenaine Anette Angelstok rääkis sellest, nagu oleks kõik juhtunud alles hiljuti, kaotatud lähedasi leinati senini. Abhaasia eesti külades Salmes, Sulevis ja Estonias arutles üks ja teine inimene ikka veel, miks viidi ära just tema isa. Eesti-Rohuaias, kus inimkaotused olid suuremad, arutles aga Eero Rootsi, kuidas küll just

tema isal õnnestus pääseda. Selle üle oli ta aastaid pead murdnud. Eesti-Rohuaias, mis nimetatud Abhaasia eesti küladest oli 1930. aastail üle elanud suuremad inimkaotused,² 1980. aastail selliseid teemasid vestluses võõrama inimesega välditi. Väljasaatmisest räägiti mulle seal vaid ühel korral, 1933. aasta kohta. Igale inimesele on peatähtis tema lugu, mis aastal see ka ei juhtunud.

Eesti-Rohuaia inimeste keelepaelad läksid repressioonide küsimuses valla alles 1990. aastail. Siis sai mulle ka selgemaks, miks olid 1980. aastail Eesti-Rohuaia eesti keelt kõnelevad noored haruldasemad kui Abhaasia poolel.³ Näiteks rääkis mulle üks naine 1999. aastal, kuidas 1938. aastal viidi korraga ära tema isa, mees ja mehe isa. Pärast sõda abiellus ta venelasest "punaarmeelega" ja kasvatas oma esimesest abielust sündinud lapse venekeelseks, et vabaneda määratlusest *korni vragov*, 'vaenlase juured' – selleks, et jääda ellu.⁴ Samas väitis ta, et armastab ja leinab surmani oma esimest abikaasat ja peab kalleimaks esimest last... Ometigi rõhutavad tänapäeval Eesti-Rohuaias venekeelsed keskealsed etnilised eestlased oma eesti juuri, tehes vahet, kes on *tšistokrovnõi estonets* (puhastverd eestlane) ja kes segaperest.

Mida kirjutasid aga asunduste kollektiviseerimisest Nõukogude Eesti ajaloolased? Lembit Võime lõpetas oma käsitluse "Tee uude ellu. Eesti asunduste ajaloo Kaukaasia Musta mere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929" (Tallinn, 1980) massilisele kollektiviseerimisele eelnenud aastaga, Viktor Maamägi uurimus "Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940)" (1980) hõlmab pikemat ajavahemikku. On arusaadav, et 1970.–1980. aastail olid stalinlikud repressioonid ajalooteaduses tabutee-

² Abhaasias asunud Ülem-Lindast on väidetud, et 1937. a. sügisel viidi ära "suurem osa meestest. Samal ajal Estonia külast, mis oli suurem ja võibolla jõukam isegi kui Ülem-Linda, viidi ära kõigest 5 peremeest." (M. Ruber. Ülem-Linda (ühest Musta mere ranna eesti asunduse sünnist, vaevadest ja elust). Tartu, 1995. (Käsikiri autori valduses), lk. 65.)

³ Kahe inimpõlve jooksul muutus olukord vastupidiseks. 1936. aastal kurdeti vastupidi – Eesti-Rohuaia kooliõpilaste nõrga vene keele oskuse üle. (E. Torm. Eesti-Rohuaia koolist. – Edasi 1936, nr. 86, 26. juuni.)

⁴ M. Mikkor. Millal ja mismoodi said eestlastest Kaukaasias Kaukaasia eestlased. – Eestlane ja tema maa. Konverentsi "Kodumaa ja kodupaik: eestlaste territoriaalne identiteet" (16.–17. november 1999) materjale. (Scripta ethnologica 4.) Tallinn, 2000, lk. 82.

Paremalt: Marika Mikkor ja Eero Rootsi koos eesti naisega Adleri linnas. Foto: Pille Runnel 2000

ma. Nii piirdubki V. Maamägi ühe lõiguga: “Ent sotsialistliku seaduslikkuse rikkumine 1930. aastate teisel poolel, mis oli seotud isikukultusega, tekitas mõningal määral kahju Nõukogude rahvuspoliitikale. Alusetud repressioonid, mida said tunda ka eestlastest kommunistid ja parteitud, eestikeelse ajakirjanduse väljaandmise ja eesti keeles õppimisvõimaluste piiramine neile, kes seda soovisid, – see kõik tekitas kibestumist ja arusaamatust eesti vähemusrahvuse hulgas. Ent need negatiivsed nähtused ei hävitanud ega saanudki minema pühkida Kommunistliku Partei suure organisatsioonilise ja ideoloogilise töö tagajärgi, mida oli eesti elanikkonna hulgas tehtud kahe eelneva aastakümne jooksul. Nagu näitas eestlaste edaspidine osavõtt sotsialisti-

kust ülesehitustööst ja Nõukogude riigi kaitsmisest, jäid nad ustavaks NSV Liidu rahvaste sõpruse leninlikele ideedele.”⁵ Veel kirjutas ta: “Üha sagedamini sõlmiti segaabielusid. Vene keele – nõukogude inimeste rahvastevahelise suhtlemise keele omandamisel tegid eestlased suuri edusamme. Enamik noori läks õppima vene õppekeelega koolidesse. Rahvustunne lükkus tagaplaanile. Esiplaanile tõusis teadvus kuulumisest uue elu ehitajate – sotsialismiehitajate ühisesse perre. Riigis, mis oli astunud sotsialismi ehitamise lõpuleviimise staadiumi, toimus uue ajaloolise ühtsuse – ühtse nõukogude rahva kujunemise kiire protsess. Eesti vähemusrahvus sulas kokku nõukogude rahva rahvusterohke perega, kes oli ühendatud ühtse sotsialistliku ideoloogia, ühiste eesmärkide ja stiimulitega.”⁶

Kuid repressioonid ei piirdunud 1937.–1938. aastatega. Arreteerimised olid 1930. aastatel pidevad ja, nagu on märgitud Uus-Estonia kohta, “sellega oldi nagu harjuda jõutud”.⁷ 1930. aastate alguses paljud arreteeritud pärast uurimist vabastati ja karistused olid sageli leebemad. Kaukaasia eestlaste kohta erinevaid uurimusi koostades puutusin kokku materjalidega,⁸ mis polnud parasjagu mu huvi keskmes. Kokku jooksid erinevad liinid, külades nähtu ja kuuldu ning dokumendid ja mälestused. Kohtasin Kaukaasia eesti külades vaid üksikuid kommunistlikult meelestatud inimesi ja hiljem selgus, et nad olid sageli just esimeste, 1930. aastate algul arreteeritute või väljasaadetute lähisugulased. Seega oli tegu ellujäämist tagava kaitsekohastumise vormi, mimetismiga. Nii olid näiteks Salmes ühe mõjuka ja jõuka suguvõsa, maltsvetlaste järeltulijad 1980. aastail teistest nõukogudemeelsemad. Nende sugulane saadeti vangilaagrisse juba 1930. aastate esimesel poolel. 1930-ndal, massilise kollektiviseerimise aastal kogusid mõned “kulakuteks” tembeldatud omakülarahvalt enda kaitseks allkirju ja,

⁵ V. Maamägi. Uut elu ehitamas. Eesti vähemusrahvus NSV Liidus (1917–1940). Tallinn, 1980, lk. 158.

⁶ Samas, lk. 158.

⁷ A. Takkin. Uus-Eesti küla lühike ajalugu. – Hilda Sabbo. Häving. Tallinn, 1990, lk. 20.

⁸ Olen tutvav Eesti Ajaloomuuseumi arhiivi fondidega 284 – Jakob Nermani kollektsioon eesti asundustest Kaukaasias. 1882–1963 – ja 309 – Eesti asundused end. Nõukogude Liidus. 1895–1983. Samuti olen läbi töötanud Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuuriloolise Arhiivi fondi 235 – S. Sommeri kogu.

nagu lehes kirjutati, "leidubki neid, kes mõtlemata nendele kontrrevolutsionääridele allkirju annavad"⁹. "Edasis" märgiti, et ka ajalehes "Siberi Teataja" olevat kaitstud "kulakuid ja nende sabarakke"¹⁰. Olgu mainitud, et osade arreteeritute puhul kirjutasid külaelanikud kaitsekirju, millele koguti allkirju.¹¹

August Rootsi päeviku vahendusel võib aimu saada sellest, kuidas lihtsad külainimesed, põlluharijad tajusid tolleaegset võimurežiimi. Päevik hõlmab kollektiviseerimist ning "kulakluse kui klassivaenlase likvideerimise" aega alates aastast 1930. Olukord paranes mõnevõrra 1930. aastate keskpaigaks, kuid lootus kestis üürikest aega. Inimeste ähvardamine kohtuga muutus rutiiniks, süüdistatavad hakkasid end vahel varjama. Kogu ajajärku ja päevikut läbivaks jooneks on põllumehelik mõte, et töö tuleb ära teha, mis ka ei juhtuks. Läbiv on ka kinnismõte vabaneda vastutavast tööst, brigadiriametist. Näiteks August Rootsi sissekanne 1932. aastast: "No on see üks kuradi amet, viimane kord olgu minul teda vastu võtta, peab süle ja seljaga vastu punnima."

Põllumehele omaselt leiab palju sissekirjutusi ilmastikuolude kohta, sel juhul on publikatsioonid tehtud märgatavaid kärpeid. August Rootsi märkmed on üllatavalt siirad, näiteks tunneb ta kaasa "kulakutele". Avameelselt kahtleb ta uue korra edukuses ja kirjutab pidevast orjatööst ning hirmust saada vangid pandud. Suhtumist kollektiviseerimisse iseloomustab Rootsi hinnang: "Elu on vististe mokas, kollektiivist mööda minnes oled mokas, lähed sa sinna, oled niisama mokas." (1930) Kuigi päevikust selgub, et kollektiivi astuti hirmuõhkkonnas, soovist mitte väljasaadetavate nimekirja sattuda, ei kirjeldata siiski täpselt, mis toimus koosolekul, kui otsustati kogu külaga kollektiivi minna. On selge, et külarahvast instrueeriti "väljastpoolt". Näiteks Sulevi

Tee Eesti-Rohuaeda. Foto: Veiko Taluste 1999

kohta võib "Edasist" lugeda: "Suhhumi linna töölisnoored tegid küla komnoortele ettepaneku, et nad kõik kollektiivi astuks."¹² Eesti-Rohuaia kohta kirjutati, et "30. detsembril võtsid Eesti-Aia kehvikud ja keskmikud Punaselageda parteirakukese ja agronoomi juhtimisel kollektiviseerimise küsimuse käsile"¹³.

"Kulakuid" pidas Rootsi ohvriteks: "Ja küll tehtakse aga kulakatega ülekohtu, kolidad maksud pannakse peale ja vist aetakse viimati majadestki välja. Mingit paha ei tea teind olema, aga kõik vihavaenlaste kaebtus." (1930) Samal ajal kirjutati ajalehes Eesti-Rohuaiast, et "kulakute käes on meil kõige paremad maad. Need võetakse neilt ära ja neid endid saadetakse külast välja ääremaa-

⁹ Klassivõitlus. Kogu külaga kollektiivi. Külanõukogu esimees kulakute sabas. Kulakute käsikuid ei tohi kollektiivi ligigi lasta! – Edasi 26. jaanuar 1930, nr. 10.

¹⁰ H. Mänd. Kulakute käsilased said teenitud palga. – Edasi 17. august 1930, nr. 90.

¹¹ Uus-Estoonias koguti veel 1937. aastal allkirju pöördumisele ühe süütult arreteeritud külaelaniku vabastamiseks. (A. Takkin. Uus-Eesti küla lühike ajalugu, lk 19.)

¹² Klassivõitlus. Noorte sekretäri ja külakurnajate sülekoorte ühine väerind. – Edasi 29. jaanuar 1930, nr. 11.

¹³ H. M. Eesti-Aed saab täielikult kollektiviseeritud. Kulakute majapidamised likvideeritakse. – Edasi 5. veebruar 1930, nr. 14.

de peale. [– – –] Külaaktiiv parteirakukesega eesotsas võttis kulakliste agitaatorite vastu valjud abinõud tarvitusele. Nüüd on nad kõik arreteeritud. Kehvikud ja keskmikud tervitavad täielikku kollektiviseerimist ja kulakliste majapidamiste likvideerimist.”¹⁴

Külarahvas elas pidevas hirmuõhkkonnas. Rootsi päevikust võib-lugeda, et “nüüd viiase ja hävitatakse ilma et midagi süüdi oleks. Ja egas meiegi kollektiivis kindlad või olla, küllap ka meilgi on viimane laul lauldud. [– – –] Kas oleme tuleva aasta see aeg veel elus oma kohtade peal või oleme kuskil kerjamas. See kollektiivi värk näitab nii tume olema, eks näe, kas viimati on nälg see päris külaline.” (1930) “Mudugi tehakse jälle kulakateks, no küll puistatakse inimesi, oota aga, täna homme võib igale ühele see sama rohmakas peale tulla. On ju nüüd inimesi, keda ustasse ja kes teiste peale kaebavad ja teisi hukatusse langetavad.” (1931)

Vaatamata sellele, et sageli koputas näljasurm uksele, loodeti harvadel hetkedel olukorra kergenemist: “Räägitakse kõik heasti, aga tegelikult nii hea see asi ei ole. Kõigist assast on puudus, leibagi enam ei anta, lihast pole juttugi. [– – –] Saab näha kuida see viisaasta plaan täidetud saab, kas kõngeme enne välja.” (1931) “Oli üks lootus, et tee-me ja püüame, küll siis ka viimati paremuse kätte saame, sest väga ilusasti kirjutati ja räägiti. Täidame viie aasta plaani, et küll juba viie aasta lõpus on parem. Aga mis me nüüd näeme lõpu aastal. Inimeste meeoleolu on langenud, töö püüdmist ei ole, kehvus ja nälg on käes, kõik inimesed on tõsised, löbu mingisugust ei ole, üheteise peale pahased. Mis see kõik tähendab. See tähendab, et meie edasi pole sugugi läinud ja puuduse järele vaadates mõne sammu tagasi läinud.” (1932) 1932–1933 hulkusid Lõuna-Venemaa näljased mööda Kaukaasia külasid. Kriisi loodeti leevendada turuelu elavdamise abil.

1932. aastast leiab päevikust August Rootsi vanaema eluloo, tema elust lapsepõlve kodumaal Eestis ja ümberasumisest Kaukaasiasse. See annab võimaluse võrrelda ühe pere eri põlvkondade käekäiku.

1933. aastal sagesid taas inimeste arreterimised. Rootsi täheldas: “Loetasse meie kolkos ka parempoolse kallakuga. Hakka jälle mõtlema, et ega ta mudu parane, kui heasti säre tehtasse, sest lohakust oli igas kantis.” Vastutavatel töökohtadel oli pinge nii suur, et loomafarmi juhataja poos ennast 1933. aastal üles. Päevikupidaja arvestas pidevalt vangiminekuga: “Oleme külviga ja künniga ametis, olen tööjuhataja. Eks näe, kudas see asi läheb, kas tuleb aasta lõpus ka sitsima minna, nagu nüüd istuvad, sest nüüd on kole karistus.” “Küll on hull see asi, pane kilid-kolid kokku, ei tea, kus saadetasse. See lops võib silmapilk tulla igale ühele, sest nüüd ei või keski kindel olla, mis tuleb. Tänavu on koldasti see kinnivõtmise, üks robin on ühtepuhku.” Inimesed polnud ükskõiksed, kuid siiski oli peaasi ise pääseda: “On see ilmaelu küll kena, võetasse inimesed kinni ja saadetasse minema ei tea kus. Elame ja vaatame, mis tuleb. Nii kaua, kui isi ikke kohapeal oled, ei pane tähelegi.” (1933) Igaühele oli tähtis eelkõige tema elu.

1934. aastal loodeti elu paranemisele.¹⁵ Riiginormid vähenesid, vabamalt sai osta nii tööstuskaupu kui ka toiduaineid. 1935. aastal kirjutas August Rootsi: “Kolkosnikud elavad kaunis jõukasti, ostavad kõik, mis silm himustab, käivad siidis ja sametis ja ka sööma poolest on asi kaunis korras.” Arvati, et viimaks tõusujoones kulgevat arengut ohustavad vaid kapitalistlikud riigid: “Kui ta rahuliste edasi läheks, mõne aasta pärast oleks meie riik kaunis heas korras. Aga vist ei taheta seda rahu kauaks anda, on oodata ühtepuhku kapitalistide poolt peale tulemeisi. Siis on jälle elu

¹⁴ H. M. Eesti-Aed saab täielikult kollektiviseeritud. Kulakute majapidamised likvideeritakse. – Edasi 5. veebruar 1930, nr. 14.

¹⁵ Igale inimesele on peatähtis tema lugu, mõnda peret tabasid repressioonid just sel aastal, näiteks Estonia külas räägiti, et “1934 oli suur raskolaatsivanie. Minul mees pandi kinni lapse ristimise eest, 5 aastaks. Ristija pandi ka kinni 5 aastaks. Ristimise ajal mees ja öde läksid kodunt ära, et keegi ei kahtlustaks. [– – –] Salaja ristisime, kellegile ei rääkinud.” (M. Mikkor. Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavade. – Akadeemia 2001, nr. 7, lk. 1492)

otsas, kui sõjaks läheb." (1936) 1936. aastast võib leida Nõukogudemaa kohta ühe harvade positiivsetest sissekannetest: "Ajad on viimaste aastakümnete sees palju muutunud. Elul on uued sihid ja uued algused. Ehk ta küll mõnes tükis meid palju rohkem kurnab, kuid see ajajärk on niisugune, ja peame ajaga kaasa elama. Hakka meie riiki võrdlema 50 aastat tagasi, on meie riik mõnestki küljest hiigla sammuga edasi läinud. Endise vana tehnika kõrva on siginenud suured linnad, vabrikud, tehased, mis välja lasevad hiigla masinaid. See läheb kõik hiigla sammuga, mis ajalugu ennem ei mäleta." Siiski, elu oli pöördumalt rikutud ka neil majanduslikult parematel aastatel: "Minu oma tervis on ka kaunis vilets, pea on alati uimane kui nui, ei tea, kas selle brigadiri sodi pärast. Saab näha, kas saan ka lahti ametist." 1936. aasta tundus päeviku põhjal suhteliselt rahulikuna, küll aga laekus sel aastal rohkesti kriitikat ajalehte "Edasi" Eesti-Rohuaia ja ka Sulevi ning Salme kohta.

Kui aastatel 1934–1936 tekkis August Rootsil lootus olukorra paranemisele, siis 1937. a. pöörduti elu lõplikult segi, algasid taas massilised arreteerimised. Alguses uskusid mõned külaelanikud arreteeritud süüdi olevat. Repressioonide vahepalaks leiab 1937. aasta detsembris siiski veel viimase positiivset suhtumist väljendava sissekande: "Täna läheb terve meie riik valima ülemnõukogu. Salajane hääletamine, kust iga kodanik on kohustatud oma hääle andma paremate meie riigi poegadele ja tütardele. [– – –] Kas on seda enne old, et alamrahvastele anti õigus valida riigi ülemvalitsust." 1938. a. jaanuaris, kui Punase-Lagedal tehti kreeklaste seas "puhastustööd", uskusid eestlased neid esialgu süüdi olevat. "Punaselagedalt kreeklased viiasse suurem jägu kõik ära. Jäta maja ja kraam maha ja mi-

ne. Kuid nad ikke midagi valitsusevastast tööd tegivad, ega muidu ikke peresi välja ei saadeta." Varsti jõudis järg eestlasteni ja see tekitas juba segadust ja nõutust: "Mehed on juba suurem jägu läbi, mõni ainuke on veel. Midagi ei tea, miks see viiasse. Siinamaale mingit hirmu ei olnud. Tean, et ma mingis asjas süüdi ei ole. Mingit märkust ei ole mul siinamaale olnud. Aga nüüd hakkab hirmu tegema. Saab näha, mis saab, kas olen veel 1. mail siin või pean kuskil vangis virisema. [– – –] Kõik see kinniviimine on nii ära erutand, ka ööse näe unes, et viiasse."

1939. a. sissekanded on sootumaks napid ülestähendused ilmast ja töödest. Lootus paremale elule oli kustunud. 1940. a. oli külaliseks taas nälg, August Rootsi kirjutas: "Mudu elu on kaunis vilets, leiba antasse 0,400 grammi pere peale, nii et häbi on selle peale mõelda. Aasta otsa tee tööd ja lõpuks sure nälga. Saab alt käia toomas, sealt ka ei lubata ja on suured otseredid." Sel aastal valiti August Rootsi ajutiselt kolhoosi esimeheks. "Kolhoosi pretsetatel, see on hõlpus ütelda, aga kole on seda ametit täita, vist sellega ma kukun küll sisse. Küll on hull, kui hakatasse inimest kiusama."

7. märtsil 1942. a., kümme päeva enne sõtta minekut mõtiskleb August Rootsi: "Küll näitab see kolhosi asi vilets olema, saab näha, mis tast välja tuleb. Mul omalgi on sest kolhosi elust nii himu otsas. Kui hirmus, kunas ma enne esimene kolhosi mees olin, see asi ei parane, siis kaob ka isu. Küll elaks vagusi, kui antaks omale tükk maad ja oma majapidamine, aga seda vist ei näe me enam."

Hilisemal ajal kogutud mälestused on sageli nihkes. Pärast 1937.–1938. aasta repressioone oli tavaks idealiseerida varasemat perioodi, see oli katastroofieelne õnneaeg.¹⁶

¹⁶ Sama iseloomustab näiteks Suhhumi kreeklasi, kes pidasid katastroofiliseks 1949. aasta küüditamist, olgugi, et repressioonid toimusid kogu kolmekümne aasta vältel kuni 1950-ndateni. 1930. aastaid idealiseeritakse Suhhumis elava kreeklase Ioanidi raamatus "Grekii v Abhazii", kus on toodud eraldi peatükina välja 1949. aasta. (N. Ioanidi. Grekii v Abhazii. Očerki istorii grečeskogo naselenija Abhazskoj ASSR. Alasxara, Suxumi, 1990, lk. 32–51). Sama seisukohta toetab F. Keramida. The way to the homeland: a "repatriated" migrant's life story. – Oral History. (Migration). Spring 1999, vol. 27, nr. 1, lk. 75–85.

1930. aastate teise pooleni kestnud rahvusliku õitsengu seisukohta levitatakse ka Kaukaasia kreeklaste ajakirjanduses Ateenas. (G. Grigoriadis. Grekii v Suxume. Sovetskij period 1920–30 godō. – Afinō Pljus 2001, 22., 29. marta).

Kollektiviseerimise ja varaste kolhoosiaas-tate meenutamisel räägiti mulle Kaukaasias enamasti, et elu oli raske, aga siiski lõbus. Oldi noored, käidi pidudel jne. 1937.–1938. a. sündmused ja Teine maailmasõda andsid varasemale ajajärgule positiivsema varjun-di. Estonia külast pärit Tiido jutustas mulle Tartus, kuidas kolhoosnikele sunniti peale nurjumisele määratud töid. Ka mäletas ta seda, kui valus oli loobuda oma hobustest, iga kord oma vanast elukohast möödudes tahtsid nad koju pöörduda, see võttis endisel perenaisel alati silma märjaks. Anette Angelstok Sulevist rääkis, et eestlased suut-sid kolhoosikorruga kohaneda, eesti kolhoos-id olid jõukad, kuni 1937.–1938. aasta rep-ressioonideni. Pärast seda olevat esimees-teks määratud muust rahvusest, peamiselt grusiinidest isikuid: “Neid oli nagu kirjuid koeri, tulid palja jalu ja buhvaikas, kui ära läksid, olid lakk-kingad jalas ja kasukas sel-jas.” Kolhoosid vaesusid.

Päeviku vahendusel selgub, et ka õnne-aeg oli karm orjapõli ja just 1937.–1938. aasta repressioonide kogu õudust ei suudetud kohe mõista. Tegelikult arvati eesti külades aastaid, et arreteeritud omaksed on veel kusagil elus, kas siis vangilaagris või oli neil õnnestunud pääseda koguni välismaale. 1996. aastal kuulsin Salmes paaril korral, kuidas usuti, et oma isad ja vanaisad on Siberist vangilaag-rist Alaska kaudu Ameerikasse põgenenud. Ja veel 1980. aastatel oodati imet, nende kohta sõnumeid. Kui 1980. aastatel käisid Salmes Ameerika eestlased, loodeti, et ehk

keegi tunneb neist ära mõne nime repressee-ritute mälestuskivilt. Uus-Estonia kohta on väidetud, et pärast NLKP XX kongressi said omaksed oma järelepärimistele vastuseks tea-te meeste surma kohta vangilaagris. Hiljem, *perestroika* ajal on kõik järelepärijad saanud teate, et mehed hukati.¹⁷ Sedasama on kinni-tatud enamiku Eesti-Rohuaias arreteeritute puhul.¹⁸

Suhhumis kuulsin juba 1985. aastal Hel-mi Torohveilt, et aastail 1937–1938 arreteer-itud sealtkandi eestlased lasti maha Kodori jõe ääres. Seal kusagil olevat massihauad. Helmi Torohvei töötas 1930.–1940. aastatel kohtusekretärina ja pääses ligi ka salajastele dokumentidele. Tema ideelisest kommunistist abikaasa Rudolf Torohvei arreteeriti samuti 1938. aastal. Helmi Torohvei rääkis mulle, et pärast abikaasa arreteerimist ei tahtnud tut-tavad teda enam tunda ega teretada, läksid vastu tulles teisele poole tänavat. Stalinlike repressioonide ning muude poliitika- ja aja-looküsimustega oli too daam paremini kursis kui mina. Ta näitas mulle ka dokumente, mille ülaservas oli märkus ”soveršenno sekretno”, kuid mina olin siis ennekõike vaid kombesti-ku-uuriija. Süüdistusteks olla olnud osalemine kontrevolutsiooniliste rühmituste töös, spio-naaž, diversiooniaktideks valmistumine jne. Suhhumi ümbruse eestlastel oli isiklikke kon-takte Abhaasia valitsustegelaste, sealhulgas Nestor Lakobaga. Viimane olla igati eestlasi toetanud¹⁹ ning neile 1930. aastail maksusoo-dustusi jm. kergendusi teinud. Torohvei rääkis mulle, et üht Ülem-Linda meest, kelle pere

¹⁷ A. Takkin. Uus-Eesti küla lühike ajalugu, lk. 20.

¹⁸ H. Sabbo. Võimatu vaikida I. Tallinn, 1996, lk. 591–609.

¹⁹ Ka Suhhumi kreeklased ülistavad Lakobat tänini. Stalinlike repressioone peavad nad gruusia rahva, eriti aga mingreli hõimu genotsiidiks teiste vastu. (Vt. ka Ioanidi. Greki v Abxazii.) Selles valguses nägid tollaseid ajaloo-sündmusi paljud Suhhumi ümbruse eestlased, kellest mõned tundsid mitmeid abhaasi kultuuri- ja võimutegelasi isiklikult. Vt. nt. M. Ruber. Ülem-Linda (ühest Musta mere ranna eesti asunduse sünnist, vaevadest ja elust), lk. 65–66: “Sellele hirmsale ööle (1937) Ülem-Lindas ja mujal eelnesid ja hiljem järgnesid ka teised kuriteod L. Beria – veriseima Stalini käsilase poolt. Et lõplikult allutada Abhaasia väikerahvas Gruusiale, kavatses L. Beria hävitada kõigepealt abhaaslaste valitsuse juhi Nestor Lakoba. 1936. a. lõpus kutsus tema ta Tbilisisse ning, nagu praegu kinnitatakse, mürgitas ta seal 28. detsembril. Suure leinatseremooniaga maeti Abhaasia rahvuskangelane jaanuaris 1937. a. Suhhumi botaanikaaeda. Kuid möödus mõni kuu, Suhhumis lavastati üks suuremaid “trotskistide” protsesse NSV Liidus. Kohtualuseid oli minu mälu järgi 12 juhtivat Abhaasia tegelast, intelligentsi esindajaid ning kõik nad mõisteti surma. [– – –] Seejärel algas suur arreteerimislaavin, kus arreteeriti suur osa abhaaside ja teiste rahvaste intelligentsist: Kondrat Dzidzaria, Simon Bassaria, Lakerbai jpt. Eestlased sattusid ka selle puhastustöö alla.”

varustas Lakobat piimaga,²⁰ süüdistati sidepidamises kontrrevolutsioonilise rühmitusega. Võib-olla seletab see osalt Ülem-Lindat tabanud suhteliselt suuremaid inimkaotusi 1937. aastal.

Sündmusi Ülem-Lindas kirjeldas Ilmar Aver: "Eesti mehed represseeriti 1937. a. sügisel (septembris või oktoobris). Kõik ühel ööl. Auto alustas sõitu ühest küla otsast ja järjekorras viidi ära suurem osa meestest. Naisi ei represseeritud. Mis neist meestest sai, pole senini midagi teada. Ühtegi kirja ega muud teadet ei ole tulnud... Üks jutt levis hiljem, et nad olid kuskil mererannas maha lastud. Teine (hiljutine) jutt, et nad olevat "Veneetsia" silla juures lubjaahjudes ära põletatud. Erandiks oli minu isa. Temalt tulid kirjad, algul Taišetist (Baikali lähedal), siis Ulan-Udest ja lõpuks Põhjast (Vorkuta piirkonnast). Viimane kiri tuli 1943. aasta esimesel poolel. Siis arvatavasti ta suri. Kui tulid uued ajad ja võis järelepärimisi teha, tegi seda ka minu vend Robert. Vastuseks oli öeldud, et asi on uuesti üle vaadatud ja isa on rehabiliteeritud... Ei midagi sellest, mis pärast represseeritud, milal ja kus surnud..."²¹

1980. aastail ei teadnud ma, kas Helmi Torohveid uskuda. 1990. aastail on Liidueestlaste Seltsi järelepärimistele teiste piirkondade osas vastatud tõepoolest, et enamik arreteerituist lasti peagi maha ja süüdistused olid just sedasama laadi.²² Süüdistused olid dokumentaalselt "tõestatud", dokumente vormistati ka pärast arreteerimisi. Seda on ilmekalt kirjeldatud H. Sabbo raamatus: "Sel ajal, kui naised ja lapsed põldudel saaki koristasid, oli nii väikestel kui ka suurtel küla-

ning rajooniülemustel samuti kiire kaebekirju treida ja allkirju korjata. Kui omadest puudu tuli, toodi Lessogubovist, Abasahhablist või mujalt veel lisajõudu NKVD-le, et tõestada, kui suured riigivaenlased kahe küla eestlased on. Sõja ajal oli külanõukogu esimees Hrapov. Enne, kui sakslane sisse tuli, pidi hävitama kõik paberid. Hrapov kutsus naised külanõukogusse ja näitas kaebekirja, mis oli tehtud ajal, mil mehed juba Krasnodaris kinni istusid. Millegipärast oli see seifipaberite hulka jäänud."²³ Süüdistusi kinnitasid ka arreteeritute "ülestunnistused", mis saavutati metsikute piinamiste abil.²⁴

Helmi Torohvei elas kuulsas Jakob Mihkelsoni majas. Seal tutvusin ka venelannast saksa filoloogiga, kes oli samuti ajaloo ja poliitikaga sina peal. Eesti kohta märkis ta, et tema lemmikraamatuid on Jaan Krossi "Keisri hull". Suhhumi polnud 1980. aastail sugugi mingi pime nõukogude kolgas. Samal ajal sain ma Eesti-Rohuaias ühe omaealise eestlase, represseeritute järeltulija käest eesti keeles rääkimise eest sõimata – "mis te räägite seal oma keeles, nii et teised ei saa aru!"

Kõige "eestilikum" küla oli 1980. aastail Sulev. Ent 1931. aastal kirjutati Sulevist ajalehes järgmist: "Vist kusagil mujal ei olda kollektiivse töö ja elu vastu nii külmad, kui seda Sulevis, mida aastad tagasi kui "kõige punasemat" eesti asundust Nõukogude Liidus tutvustati. [– – –] Meie teada on Sulevis üks vanematest ÜLKNÜ eesti rakukestest üldse, et seal on aktiivi kasvatatud aastate jooksul. Kuid nüüd näitab tänapäev, missugune oli see komnoorte rakuke, missugune oli aktiivi kasvatamine – see oli nimelt küla kapitalistiliste

²⁰ Neile väidetele leidsin võrdlusmaterjali Alam-Lindast pärit Amalie Kaevatsi märkmetes: "Lakoba pidas suurt sidet eesti küladega. Temal oli üks alaline piimavedaja nimega Juuli Künnapas Ülem-Linda pool, Neidorffis. Nemad käisid käsikäes läbi mitu aastat järjest. Ja kui ükskord taheti teda linnas kinni võtta, kõrvaldas ta ennast Neidorffi külas Künnapa Mihkli pool." – Amalie Kaevatsi poolt kogutud andmed Alam-Linda küla ajaloost, seletusi Alam-Linda külast saadud fotode juurde, vastused Jakob Nermani saadetud küsimustele. 1961. (Eesti Ajaloomuuseumi fond 284, n. 1, s. 21, lk. 33). Samas väideti, et Lakoba vähendas kollektiviseerimise käigus makse ja lubas pere peale kaks lehma jätta ning vabastas väikeste laste emad põllutööst. Eesti-Rohuaiast kirjutati 1930. a., et kaks lehma võis pidada üle viieliikmeline pere (A. Saar. Eesti-Rohuaia kollektivistid võitluses p.-m. artelli "Edasi" kindlustamise ja laiendamise eest I. – Edasi 16. september 1930, nr. 102.)

²¹ M. Ruber. Ülem-Linda (ühest Musta mere ranna eesti asunduse sünnist, vaevadest ja elust), lk. 65.

²² H. Sabbo. Võimatu vaikida, lk. 591–609.

²³ H. Sabbo. Häving, lk. 42.

²⁴ Samas, lk. 42–54.

elementide manööverdus, sabaliputus nõukogude valitsuse ees.”²⁵

Ellujäämiseks pidid külaelanikud aegade jooksul sooritama erinevaid kaitsemanöövreid ja vahetama värvi. Näiteks kirjutati Alam-Linda talupojast Hans Tederist 1930. aastal: “Sulast nimetas ta ainult siis väimeheks ja perekonnaliikmeks, kui põllumajandusemaksust ja võõra tööjõu eksploateerimisest jutt oli, aga kui kuhugi valimised olid, siis oli ta väimees jällegi ”sulane”.”²⁶ Samuti on nn. Venemaa eestlasi oma äranägemisel läbi aegade toonud erinevad “kirjamehed” ja ajaloolased.

Päevikus kirjutatakse palju kehvast tervisest, seejuures mainitakse “närvihaigust” ja “pea uimasust” jms., mida otseselt seostatakse brigadiritööga. Pole ka ime, valitsenud pingest saab hea ettekujutuse tolleaegsete ajaleheartiklite põhjal. Kolhoosiesimehe, brigadiri ja teistel vastutavatel töökohtadel käis pidev “puhastustöö”. Arreteerimised olid sagedased, ja kuigi inimesi lasti ka vabaks, siiski kasvas pinge järjest. Üks poliitilist olukorda üldistavam artikkel ilmus 1937. aastal pealkirjaga “Kodanliste natsionalistide juured Abhaasia eesti kolhoosides”.²⁷

Minu käest on korduvalt küsitud, kas Kaukaasia eestlased olid tõepoolest nii “punased”, nagu neid on kujutanud Nõukogude ajaloolased ja nii nagu on Eestis kujunenud stereotüüp nn. Venemaa eestlaste kohta.²⁸ Toon siinkohal ära paar kõige tavalisemat suhtumist. Värdi Lestman Salmest kirjeldas mulle Eestimaa eestlaste mõnitavat suhtumist neisse. Ometigi müüs Päts ise Eesti Venemaale maha, ilma

ühegi püssilasuta, milles meie siin Kaukaasias süüdi oleme – nii arvas endine Eesti Laskurkorpuse mees 1997. aastal. Lilli Angelstok Sulevist rääkis mulle 1984. aastal, kuidas keegi Eestist tulnud suvitaja olla külarahvast mõnitanud. Seepeale arvanud Sulevlane, et kuna nad elavad Kaukaasias, ei ole neil seal küll võimalik nõukogude võimu vastu rahulolematust välja näidata, sest “muidu meid lüüakse siin Kaukaasias maha nagu konnad”. August Rootsi päevik tutvustab samuti Kaukaasia eestlaste meelsust.

Meediatõde

Juba 1930. a. märtsis tunnistas kommunistlik partei ja valitsus avalikult, et on tulnud ette sunniviisilist kollektiviseerimist, väites, et see ei olnud partei liin. Selleteemalisi artikleid ilmus ka “Edasis”, neist tuntuim Stalini ”Peapööritamine edusammude tõttu”²⁹. Vabatahtlikkuse põhimõtte rikkumisest kirjutati 1930. a. 25. juuni Edasis – “Pahempoolsed” veavad kollektiviseerimisel eesti külades ja võitlus partei liini eest”. Ent 1930. a. 16. septembri lehenumbris väideti: “Eesti-Rohuaias ei olnud kollektiviseerimise ajal sundimist, vägivalda ega hirmutamist. Vabatahtlikult läks kogu küla kollektiivi.”³⁰

Korduvalt avaldati Edasis üleskutseid, nagu “Tööliste ja talurahva kirjasaatjad eelpostile!”³¹, “Külakirjasaatjad, kolhooside kindlustamise esirindele!”³² ja “Stalinlik konstitutsioon ja kirjasaatjate ülesanded”³³.

²⁵ Kollektivist. Õige klassiliini läbiviimise ja töödistsipliini tõstmise alusel kindlustame Sulevi kollektiivmajapidamise seisukorda. – Edasi 15. veebruar 1931, nr. 18.

²⁶ Tärvatsulg. Maske all tegutsevad “kollektivistid” tulevad kollektiividest välja kihutada. – Edasi 25. märts 1930, nr. 33.

²⁷ A. R. Kodanliste natsionalistide juured Abhaasia eesti kolhoosides. – Edasi 2. oktoober 1937, nr. 134.

²⁸ Vt. nt. V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 156–157: “Oktoobrirevolutsiooni poolt vähemusrahvustele antud õigus vabalt kasutada emakeelt, nende varustamine emakeelse kirjandusega, rahvusprintsibiil loodud külanõukogud ja kolhoosid, rahvuslike huvide mistahes kitsenduste puudumine – kõik see võeti tänuhulka vastu eestlastest elanikkonna poolt. Nõukogude võimu autoriteet kasvas pidevalt. See sai töörahvahulkadele omaseks võimuks. Eesti töötav talurahvas võttis meelsasti vastu uuendused, mis tõi kaasa kollektiviseerimine, ning asus nende hulka, kes võitlesid põllumajanduse sotsialistliku ümberkujundamise eest.”

²⁹ Edasi 5. märts 1930, nr. 25.

³⁰ A. Saar. Eesti-Rohuaia kollektivistid võitluses p.-m. artelli “Edasi” kindlustamise ja laiendamise eest I. – Edasi 16. september 1930, nr. 102.

³¹ Tööliste ja talurahva kirjasaatjad eelpostile! – Edasi 23. september 1930, nr. 105.

³² Külakirjasaatjad, kolhooside kindlustamise esirindele! – Edasi 5. mai 1933, nr. 83.

³³ Stalinlik konstitutsioon ja kirjasaatjate ülesanded. – Edasi 18. detsember 1936, nr. 171.

1932. a. 1. septembri Edasis tutvustati ÜK(e)P keskkontrollkomisjoni presiidiumi ja NSVL töölis-talurahva inspeksiooni rahvakomisariaadi kolleegiumi otsust "Töölise ja kolhoosnikkude ajakirjandusesse saadetavate kirjade ja märkuste ning töölis-külakirjasaatjate kirjade järeleuurimise kohta".

Kaukaasia Musta mere ranniku kirjasaatjate probleeme valgustati artiklis "Eesti külade kirjasaatjad klassivõitluses".³⁴ Eesti-Rohuaias elavnes kohalike kirjasaatjate tegevus eriti 1930. ja 1936. aastal, mõlemal korral järgnesid väljasaatmised ja arreteerimised. 1936. a. "paljastati" ajalehes nii kolhoosi esimehe kui ka kooliõpetaja sobimatus oma ametitesse: "Kes on Madisson? Madisson on papi poeg. 1929. aastal heideti ta Leningradis kui võõras ollus parteikoolist välja. Peale selle rühkis ta Odessa veeasjanduse instituuti, kust ta 1933. aastal välja puhastati. Pärast pugest meie kolhoosi arvepidajaks, millise tööga aga laiskuse ja lohakuse pärast hakkama ei saanud. 1934. aastast peale on ta Eesti-Rohuaia kooli õpetajaks..."³⁵ Juba 1936. aastal toimusid eesti kolhoosides mitmed suuremad kohtuprotsessid. Tagantjärele tarkusena on selgunud, et neil, kel "õnnestus" enne 1937.–1938. aastate repressioone vangi või laagrisse sattuda ja seal ellu jääda, päästiski võib-olla varasem vabadusekaotus elu. Alates 1937. aastast oli tavaliseks karistusemääraks surmanuhtlus. Näiteks V. Madisson arreteeriti 29. 03.1938 süüdistatuna osalusel eesti kontrrevolutsioonilises, natsionalistlikus, diversiooni-spionaaži ja terroristlikus organisatsioonis ning mõisteti surma mahalaskmise läbi nagu enamik 1938. aasta jaanuarist märtsini Eesti-Rohuaias arreteerituist. Otsus viidi täide 1. 11.1938 Krasnodari linnas.³⁶ Harva saadeti lehte üdini positiivseid sõnumeid.³⁷ Kuid

oodatumad olidki kriitilisemas laadis kirjutajad: "Sulevis olid ka oma "kirjasaatjad". Nende eesotsas seisis V. Ludvik, endine valgekaartlane ja kulakute sabarakk, kes lehtedele saatis suuri kirjeldusi, et "kõik on korras"."³⁸ Ludviku kaastööst loobuti ja edaspidi sõimati teda leheveergudel "kulakute käsikukuks", "kulakute sabarakuks" jms. Ent külarahva poolt peeti Ludvikut veel 1980. aastatel üheks lugupidamisväärsemaks külaelanikuks ja hoiti tema mälestust au sees.

Leningradis ilmunud ajalehe Edasi kirjutised annavad päevikus talletatule teise mõõtmega. Lehte saatsid oma kaastööd mõned poliitiliselt teadlikud ja valvsad külaelanikud, nn. kirjasaatjad. Omal kombel on erinevaid kirjasaatjatüüpe iseloomustatud 1937. a. 6. mai artiklis "Meie ajakirjanduse kaadrid"³⁹. Oli kibestunud inimesi, kes "vihkasid oma rõõmuta minevikku" ja pühendusid kohapealsete väärnähtuste ja "kolhoosidesse sissepugenud kulakikkude olluste" paljastamisele, oli neid, kes puuduste arvustamise juures ka oma kolhoosi häid külgi ja eesrindlikke inimesi tutvustasid ning eeskujuks seadsid. Kirjasaatjatel oli erinevatel ajajärkudel tähtis ühiskondlik-poliitiline roll, üldjoontes täitsid nad valitsuse tellimust. Päevik koos ajalehematerjalidega tutvustab ajastule iseloomulikku kaksikelu. Tundub, et eriti suured käärid tekivad lehesõnumite ja reaalelu vahel 1937. aastal. Tegu on täieliku kahestumisega ja tulevaste ajaloosündmuste taustal on näha, et miski pole juhuslik. Aasta alguses, aga ka veel kevadel ja suvel arutletakse ajalehes Edasi elavalt selle üle, et eestikeelset kooliharidust on vaja igati parandada, et kõigile tuleb tagada konstitutsiooniline õigus emakeelsele kooliharidusele jne. Hea näide on Jaan Kare artikkel 24. jaanuarist "Ka aktiivil on õigus emakeelsele

³⁴ Eesti külade kirjasaatjad klassivõitluses. Aruanded kohtadelt ja läbirääkimised lõunapoolsete eesti asunduste kirjasaatjate nõupidamisel. – Edasi 23. september 1930, nr. 105.

³⁵ Jaan. Villem Madisson ei kõlba kooliõpetajaks. – Edasi 30. märts 1936, nr. 44.

³⁶ H. Sabbo. Võimatu vaikida I. Tallinn, 1996, lk. 605–606.

³⁷ Vt. nt. V. Naeltok. Eesti Rohuaed 50-aastane. (Kiri Kaukaasiast). – Edasi 30. mai 1936, nr. 73; K. Naeltok. Mesinik stahanovlane. – Edasi 30. juuli 1936, nr. 103.

³⁸ Eesti külade kirjasaatjad klassivõitluses. Aruanded kohtadelt ja läbirääkimised lõunapoolsete eesti asunduste kirjasaatjate nõupidamisel. – Edasi 23. september 1930, nr. 105.

³⁹ Meie ajakirjanduse kaadrid. – Edasi 6. mai 1937, nr. 61.

haridusele”⁴⁰ ja A. Järtsi kirjutis 8. juunist “Pedagoogilistest kaadritest eesti kolhoosides (Rahvahariduse probleemid kolmandal viisaastakul)”⁴¹ ja R. Pakleri 12. juunil ilmunud “Meil peab olema emakeelne pedagoogiline õppeasutus”.⁴² Pakleri ja Järtsi artiklites käsitleti muu hulgas pedagoogilise kaadri emakeelse koolitamise vajadust: “Praegu aga valmistavad Siberi ja teiste kraide ning oblastite eesti koolidele õpetajaid vene koolid. Õpetaja, kes lõpetab vene kooli, ei saa aga eesti koolides õpetada. Ta teeb ise eesti keeles rohkem vigu kui 5-6 klassi õpilane.”⁴³

Suvekuudel, kui paljudes eesti külates toimusid arvukad arreteerimised, ilmusid ajalehte eestlastest nõukogudemaalaste probleeme käsitlevad juhtkirjad. Näiteks 2. juunil “Vähemusrahvaste seas töötamine nõuab parandamist”. Artiklis kritiseeriti ÜK(b)P rajoonikomitee instruktorite jt. vähemusrahvaste töö peale määratud inimeste tegevust, kes kalduvat kolhooside töö kontrollimise asemel administreerimisele. Sageli olla tegu suisa vaenlastega: “Punase-Struugi rajoonis töötas vähemusrahvaste instruktorina keegi Kajak. Nagu nüüd selgus, oli ta trotskistide käsik. Peale staalinliku Konstitutsiooni vastuvõtmist käis ta kolhoosnikke läbi otsimas. Selle juures pidas ta end kõige jämedamalt üleval.”⁴⁴

8. juunil 1937 oli Edasi juhtkirjaks “Rahva-

haridus ja eesti koolid”, milles konstitutsiooni 121. §-le viidates muretseti emakeelse hariduse parandamise, kooliruumide ja materiaal-tehnilise baasi kindlustamise ning õpikute uuendamise vajaduse ja kaadrite täiendamise pärast kolmandal viisaastakul. “Seisukord on veel sellepärast eriti terav, et meil peaaegu pedagoogilised õppeasutused puuduvad, kus eesti külakooli õpetajad omale vastava hariduse eesti keele ja kirjanduse alal võiks saada. Meie ei tea, mis põhjustel Hariduse rahvakomissariaadi ametnikud möödunud aastal Leningradis asuva ainukese Eesti Pedagoogilise Tehnikumi “ümber organiseerisid”, kuid meie teame, et selle “ümberorganiseerimise tagajärjel” eesti külakoolide pedagoogiliste kaadrite ettevalmistus veel kitsamaks muutus. [– – –] Konstitutsioon annab igähele õiguse oma emakeeles teadmisi omandada ja sellepärast on vaja eesti koolidele õpetajate kaadreid ette valmistada.”⁴⁵

20. juuni juhtkirja “Valvelolekust eesti kolhoosides” võib lugeda murdepunktiks. Kui senini kirjutati konstitutsioonilisest õigusest emakeelsele kooliharidusele ja demokraatliku juhtimisstiili eelistest, n.-ö. masside kaasamisest juhtimisse ja konstruktiivse kriitika vajadusest, siis nüüd asuti avalikult vaenlasi sildistama. “Rahva usaldusest, nõukogude kodanikkude kodumaa armastusest, hulkade töövaimustusest ammutab meie partei, nõukogude valitsus,

⁴⁰ Kirjeldati Volossovo rajooni eesti aktiivi olukorda. “Mingil määral peaks ka rajooni parteikabinett nendele emakeelset õppimist võimaldama. Kuid see on rajooni juhtivatele tegelastele seni silmapaari vahele jäänud. Rajooni parteikabinetist otsid “Edasit” asjata. Ka ajakirja “Kommunismi teel” ei leia siit. Isegi seltsimees Stalini aruande eestikeelne tõlge ja staalinlik konstitutsioon eesti keeles on siin tundmatud asjad. Rajoonis on eestlaste – kommunistide õppus organiseeritud. Enamik õppusest osavõtjaid on vene keeles nõrgad, sedasama tuleb öelda ka parteitu aktiivi kohta. Parteikabinett peaks sellele aktiivile õppimise emakeeles võimaldama.” (J. Kare. NSV Liidu kodanikkudel on õigus haridusele. (NSVL Konstitutsioonist). Ka aktiivil on õigus emakeelsele haridusele. – Edasi 24. jaanuar 1937, nr. 12)

⁴¹ A. Järts. Pedagoogilistest kaadritest eesti kolhoosides (Rahvahariduse probleemid kolmandal viisaastakul). – Edasi 8. juuni 1937, nr. 77.

⁴² “Et olla hea õpetaja, selleks on tarvis hästi oma emakeelt tunda, sest õppeaine omamine oleneb õpetaja jutustamisest. Õpetaja keel peab olema mahlakas, näitlik, lihtne, kerge ja kultuurne. Sellepärast peavad meie emakeelse kooli õpetajad emakeelse pedagoogilise hariduse saanud olema. Paljud õpetajad, kes pole emakeelset pedagoogilist haridust saanud, räägivad: “Jaapan gatoovitab sõda.” Sarnane ebakultuurne keel, lauses vene keele sõnade tarvitamine, on õpetajale lubamata. Aga niisuguseid juhtumeid on eesti kooli õpetajate seas palju. [– – –]. Selleks, et haridustöö alal kolmanda viisaastaku plaani täita, on tarvis eesti pedagoogiline õppeasutus luua, mis eesti koolidele pedagoogilisi kaadreid välja vooliks. See on niisama tarvilik kui õhk hingamiseks.” (R. Pakler. Meil peab olema emakeelne pedagoogiline õppeasutus. – Edasi 12. juuni 1937, nr. 79).

⁴³ A. Järts. Pedagoogilistest kaadritest eesti kolhoosides.

⁴⁴ Vähemusrahvaste seas töötamine nõuab parandamist. – Edasi 2. juuni 1937, nr. 74.

⁴⁵ Rahvaharidus ja eesti koolid kolmandal viisaastakul. – Edasi 8. juuni 1937, nr. 77.

Lapsed Eesti-Rohuaias. Foto: Marika Mikkor 2000

uusi jõude sotsialismi võitude jaoks. [– – –] "Edasi" toimetus saab iga päev kolhoosnikkudelt ja töolistelt mitukümmend kirja, milledes autorid õigusega sügavat meelepaha avaldavad selle lohakuse ja kuritahtliku tegevuse vastu, mis veel paljude kolhooside praktikas ette tuleb. [– – –] Kõik need tõsiasiad kõnelevad sellest, et meie kolhoosides veel väga palju kodanlise ühiskonna jäänuseid ja isegi otsekoheseid rahvavaenlasi on. Iga aus kolhoosnik tunneb põlastust ja viha sarnaste olluste vastu. Ta näeb nendes oma heaolu vaenlasi, kes mitte ainult üksikule kolhoosnikule kahju ei tee, vaid terve kolhoosi kollektiivile, kogu riigile. [– – –] Tarvis on aru saada ühest peamisest asjast. Ja see peamine seisab selles, et vana, kapitalistliku ühiskonna jäänused püüavad *teadlikult* kolhoosilisele korrale kahju teha. Klassivõitlus külas ei ole lõppenud, ta on ainult oma vormi muutnud. Võitlus käib nüüd uue ühiskonna korra poolehoidjate, selle ühiskonna aktiivsete tegelaste ja kulakliku korra poolehoidjate

vahel. Kahjurid töötavad igal pool. Vaenlane ei ole sõjariistu maha pannud. Ta varjab end ainult, maskeerib ja tegutseb sagedasti nende läbi, keda ta kuriteole avatleb, sealjuures iga-suguseid pahandusi ja vahekordade teravusi inimeste vahel ära kasutades."⁴⁶

1937. aasta suve lõpupoole, 16. augustil ilmus ajast ja arust maha jäänult artikkel "Gagri rajooni eesti mittetäielik keskkool", milles juttu eestikeelse koolihariduse parandamisest. "Kuni käesoleva aastani puudus Gagri rajoonis eesti mittetäielik keskkool. Oli ainult eesti osakond Jermolovka mittetäieliku keskkooli juures. Eeloleval õppeaastal algab aga Stalini kolhoosi territooriumil Salmes tööd Gagri rajooni eesti mittetäielik keskkool."⁴⁷ Tegelikult oli haridustemaatika hoopis uusi suundi saamas, peagi hakati teravalt kritiseerima eesti koolide poliitilist palet. Sügisel ilmusid põrmustavad artiklid, 28. septembril "Kodanliste natsionalistide töömeetoditest Siberi eesti koolides"⁴⁸ ja 14. novembril "Kodanlised natsionalistid Kamsovo mitte-

⁴⁶ Valvelolekust eesti kolhoosides. – Edasi 20. juuni 1937, nr. 83.

⁴⁷ E. K. Gagri rajooni eesti mittetäielik keskkool. – Edasi 16. august 1937, nr. 111.

⁴⁸ N. J. Vill. Kodanliste natsionalistide töömeetoditest Siberi eesti koolides. – Edasi 28. september 1937, nr. 132.

täielikus keskkoolis”⁴⁹. Samal ajal paljastati ka üleüldiselt vaenlasi eesti kolhoosides, ilmusid artiklid nagu “Kodanliste natsionalistide juured Abhaasia eesti kolhoosides”,⁵⁰ “Aeg oleks kolhoosidest kahjurid kõrvaldada”⁵¹, Ei unustatud rõhutada ka nõukogude võimu positiivset rolli, 4. novembril ilmus “Mis andis oktoobri-revolutsioon eesti talupoegadele NSV Liidus. Märkused eesti kolhooside arenemisest”⁵². Ent samas võtmes käsitlesid asunduste ajalugu mõned ajaloolased veel isegi paarkümmend aastat tagasi: “Põllumajanduse kollektiviseerimine viidi läbi nii kogu nõukogude ühiskonna kui ka talurahva enda huvides. Põllumajandus viidi üle sotsialistlikele alustele, millela sotsialismi võit riigis olnuks võimatu. Talurahva üleminek individuaalselt eramajapidamiselt kollektiivsele hävitas külas pinnase, mis toitis kapitalismi, likvideeris maal klassikihistumise, päästis töötava talurahva kulakluse ikkest ning löi tingimused talurahva elatustaseme tõstmiseks, kultuurirevolutsiooni võiduks ja talurahva kaasatõmbamiseks sotsialismi ehitamisse.”⁵³

Järgmisel, 1938. aastal suleti enamlik ajaleht Edasi ja teisedki eestikeelsed väljaanded ning tehti lõpp eestikeelsele kooliharidusele NSV Liidus. Samuti toimiti teiste vähemusrahvustega.

Muutustega kohanemine

Kindlasti suhtus iga inimene võimurežiimi muutustesse erinevalt. Kes läks aktiivselt kaasa, kes triivis passiivselt, kes osutas vastupanu. Võimalik, et positiivne arvamuseavaldus eesti rahvusest traktorist-stahhaanovlaselt 1937. aastast on täiesti siiras: “Ma olen kõigega kindlusta-

tud. Otsin lehma, otsin seapõrsa ja isegi jalgratta ja patefoni. Elada on hea ning elada on lõbus. Praegu aga õpin oblasti stahaanovlaste kursusel oma tehnikat veel paremini kasutama. Trotskistlike-sinovjevlike jälgid jätised tahavad meid jälle orjaikkesse suruda. Ei. Seda ei sünni kunagi. Oma kodumaalt kaotame need fashismi verekoerad viimase iduni. [– – –] Ja vajaduse korral pole mul raske põllutöö tehnikat riigikaitse tehnikaga asetada ning ühes kogu meie suure rahvaga kurnajate korra metsikumale vormile – fashismile – lõpulikku surmahoobi anda.”⁵⁴

Erinevad olid moraalnormid nii kaasaminejate seas kui ka vastuvoolu ujujatel, ellujäämisel oli oma hind. Mitte kõik võimule lojaalsed inimesed ei tegelnud pealekaebamisega oma elu päästmise nimel. Kaebuste esitamine nii kohapeal kui ka ajalehes on omaette teema, selleks loodud keerukat süsteemi tutvustati ka leheveergudel.⁵⁵ Sageli oli ajendiks isiklik vaen, soov karjäärisedelil tõusta, osal kriitikast võis olla ka tõepõhi all, iseasi, millises kontekstis see avaldati. Näiteks võis olla tõetera 1930. a. aprillis Salmest saabunud järgmises sõnumis: “Külanõukogu esimees Kivi ja sekretär Leer olid kaks kõige ehtsamat joomavenda, ööd ja päevad läbi lakuti. Et palgaraha selleks ei jatkunud, siis hakati atkäämaksu võtma. Viina eest anti kulakutele igasugu tunnustusi välja, vabastati neid individuaalmaksust ja anti neile hääleõigus tagasi. Kulakutega ühes peeti suuri joomapidusid. Külanõukogu on väga palju valdokumentisid välja annud. Kõik Leerile tuttavad Siberi kulakud said tunnustused, et nad sulased on.”⁵⁶ On tõenäoline, et ajalookeerises igasugustel alustel dokumente vormistati, iseasi, kas viina eest... Vajalikul momendil sai kõik

⁴⁹ Kodanlised natsionalistid Kamsovo mittetäielikus keskkoolis. – Edasi 14. november 1937, nr. 153.

⁵⁰ A. R. Kodanliste natsionalistide juured Abhaasia eesti kolhoosides. – Edasi 2. oktoober 1937, nr. 134.

⁵¹ K. Aeg oleks kolhoosidest kahjurid kõrvaldada. – Edasi 30. september 1937, nr. 133.

⁵² O. R. Mis andis oktoobri-revolutsioon eesti talupoegadele NSV Liidus. Märkused eesti kolhooside arenemisest. – Edasi 4. november 1937, nr. 150.

⁵³ V. Maamägi. Uut elu ehitamas, lk. 148.

⁵⁴ R. Tommer. Need madud tarvis viimaseni hävitada. – Edasi 30. jaanuar 1937, nr. 15.

⁵⁵ Vt. nt. Dombrowskaja. Organiseerida hulgalist kontrolli – niisugune on kontrollkomisjonide – tööliste ja talupoegade inspeksiooni kaebtusebüroode löök-ülesanne. – Edasi 3. aprill 1932, nr. 76; I. Stalin, V. Molotov. Kaebtuste-büroode tähtsuse ja ülesannete kohta. (Täna algab üleliiduline viispäevik kaebtuste-büroode töö alal). – Edasi 9. aprill 1932, nr. 81.

⁵⁶ Kodanik. Suured klassiini moonutamised Salme-Sulevi külanõukogus. – Edasi 24. aprill 1930, nr. 45.

uue tõlgenduse. "Ajalehtede paljastuse peale-surumisel tagandati küll kooperatiivi eestotsast kurikuulus Rudolf Tshernjagin, kuid tema asemele sokutati samasuguse tumeda minevikuga Anton Sukstav, kes kodusõja ajal "roheliste" staabiülemaks oli. Siis olid nad omavahelise "sõjasaagi" jagamisega ametis – kes sai kuld-uuri, kes muud. Nüüd on see mees ühiseuse kassapidaja ja ka müüa. Kuid kui punane Gruusia valgete võimusest vabastuslahinguid löi, siis olid meie "staabi juhid" ühes kuulsa Voronovitshiga ahju taga, kes hiljem, kui punased täielisteks seisukorra peremeesteks said – jalga lasi ja praegu kuuldavasti Prantsusmaal olevat. Nüüd on need "roheliste" komandörid end meie ühisustesse poetanud. Põllumajanduse poodi on omale pesa teinud ka Salme k. nõukogu poolt kehvikuks valetatud Jaan Plak, kes kodus võõrast tööjõudu kurnab..."⁵⁷

Erinevate allikate põhjal selgub, et nii mõnedelgi vanadel "tegitajatel" õnnestus ka uue korra tingimustes oma positsioon säilitada ja kasu lõigata, kuid esile tõusid ka uued liidrid. Lehematerjalide põhjal jääb mulje, et paljud esimestest komnoortest tegutsesid sageli kollektiviseerimise ja uute nõukogulike kommete vastu. 1930. aasta kevadel, kui Stalini pettema-nöövri tagajärjel toimus massiline kolhoosidest väljaastumine, olevat Eesti-Rohuaias esimeste väljaastujate hulgas olnud ka komnoored L. Tobias, E. Nugis ja K. Naeltok.

"Nimetatud asjaolu näitab, et ülesloetud isikud ainult paberlised komnoored on ja liikmekaartit moe pärast taskus kannavad. Mis aga veel hullem, on see, et nimetatud "komnoored" oma tegevusega kollektiivile kaikaid kodarate vahele püüavad loopida. Kollektivistidest hoiavad nad end hoolega eemal. Maipühi tahtsid nad sellega nurja ajada, et kätteõpitud näitemängu mängisid nädal aega enne 1. maid

ära, öeldes: "Las kollektiivlased ise peavad maid." Sarnaste koht ei ole noorteühingus."⁵⁸ K. Naeltoki ja L. Tobiast on kolhoosist välja astumise seoses maininud ka A. Saar.⁵⁹

Näiteid sellest, et komnoored polnud valitseva poliitika pimedad järgijad, leidub ka Ülem-Lindast⁶⁰ ja Sulevist. "Suhhumi linna töölisnoored tegid küla komnoortele ettepaneku, et nad kõik kollektiivi astuks. Kollektiivi astumisele ajas aga esimesena sõrad vastu noorte sekretär Artur Pusta. Sulevis ei saavat tema arvates kollektiivi asutada, küla olla väga laiali, ploome ei saavat kokku vedada jne.[- - -] Pustale järgnes ka endine parteilane Jaan Tikk, ajades suust välja kõiksugu laimu kollektiviseerimise liikumise peale. [- - -] Olgugi, et Pusta on töölisfakulteedi õppur, on ta siiski eht kulakute sabarakk ja parempoolne kõhkleja."⁶¹ Sulevist kirjutati 1930. a. veel, et sealne kolhoosi revisjonikomisjoni esimees A. Vatman kutsus üles kolhoosi maisipõldusid omavahel ära jagama.⁶²

Valitseva režiimi poliitikaga läksid massiliselt kaasa alalhoidlikud tõsised tööinimesed, sõltumata parasjagu kehtivast võimurežiimist ja selle retoorikast. Ajal, mil mitmed komnoored olla lahkunud artellist, käitus August Roots etevaatlikumalt, kirjutades: "Juba tahavad enamjagu kollektiivist välja minna, eks näe, mis sest assast välja tuleb. Minul küll veel seda mõtet ei ole, mitte selles, et kollektiivis ei tea mis õnne leida. Võtad välja, mis sestki saab. Sest valitsuse siht on niisugune, sinna pole midagi teha. Esta ole kõik kaunis keeruline." (1930)

Pealekaebajate kohta räägiti mulle Sulevis, et nad olid heidikud, põlatud, kes uut võimurežiimi kasutasid kättemaksuks. 1930. a. polevat soovitud nn. kirjasaatjaid Sulevis artelli vastu võtta. "Nii lükati koosolekul hääleteenamusega tagasi Juuli Lõoke, kes mõne kulaklise artelli tegelase arvates külakirjasaatja olevat. Sama-

⁵⁷ Murulauk. Salme nõukogu ja kooperatiiv klassivaenlaste käpa all. – Edasi 17. märts 1930, nr. 30.

⁵⁸ Noor. Väejuoksikud. – Edasi 18. mai 1930, nr. 54.

⁵⁹ A. Saar. Eesti-Rohuaia kollektivistid võitluses p.-m. artelli "Edasi" kindlustamise ja laiendamise eest III. – Edasi 3. oktoober 1930, nr. 109.

⁶⁰ P. Ammer. Kollektiivmajapidamise seisukorrast Ülem-Lindas. – Edasi 12. detsember 1931, nr. 164.

⁶¹ Klassivõitlus. Noorte sekretäri ja külakurnajate sülekoorte ühine väerind. – Edasi 29. jaanuar 1930, nr. 11; Samal teemal vt. Sulevlane. Sulevi "vanade juurikate" vägitöödele lõpp teha! Valgekaardiline terrorist trellide taha. – Edasi 18. mai 1930, nr. 54.

⁶² Sulevi kirjasaatjate brigaad. "Kollektiiv laiali, maad ära jaotada..." – Edasi 8. oktoober 1930, nr. 111.

sugune lugu oli Marie Kiviga. Tema teadaannet ei võetud arutluselegi." Samas väideti, et artelli võeti vastu isikuid, kes Siberist kulakutena kollektiviseerimise eest ära põgenenud olid, näiteks Aleksander Kütis.⁶³ Sulevi kirjasaatjad olla tegutsenud "põranda all". "Kirjasaatjaid kiusati igatmoodi taga. Neid ähvardati, neid veeti kohtuid mööda. Üldkoosolekutel kargas Ludviku kamp, "Edasi" näpus, välja, ja nõudis, et kirjasaatjad ennast välja annaks, ähvardades kohtuga."⁶⁴

Pealekaebajatel hiljem kodukülas asu polnud. Nii juhtus, et üks Ülem-Lindas ja Suhhumis tegutsenud aktivist elas hiljem rahulikult Sulevis, Sulevi küla pealekaebaja aga Lesselidzes, Alam-Linda aktivist aga Suhhumis jne. Mulle öeldi, et nende nimegi ei soovita suhu võtta.

Kaebekirjade kirjutamine ja küüditamine on üldinimlikud teemad, keerulistel aegadel tulevad ilmsiks inimeste varjatud omadused. Sageli leitakse ebamoraalsele käitumisele õigustus valitseva režiimi näol, et teisiti polnud võimalik. Kuid küllap on käsu peale kaebekirjade kirjutajaid ja ka varjatud küüditajaid meie seas tänaselgi päeval, olgu siis ajendiks karjääriha, alalhoidlikkus või kättemaksu-soov. Koostati nii kaebe- kui ka kaitsekirju, viimaseid küll vähem, kuid neile kirjutas alla suurem hulk külaelanikke.

1930. aastatel toimus külas keeruline hierarhiate muutus. Poliitilised manöövrid külasid omaküla inimeste ja ka sugulaste vahele enneolematult usaldamatust ja vaenu. Laias laastus võis jagada rahvast passiivseteks kaasatriivijateks ja "uuele elule" aktiivseteks vastupanijateks. Hoopis vähem oli aktiivseid uue korra pooldajaid. Neist omakorda osa kasutas olukorda isiklikuks kättemaksuks, tunnustu-

se ja võimuiha rahuldamiseks. Materiaalset kasu oskasid lõigata majanduslikult mõtlevad isikud, kes iga võimu korral "maanduvad kappadele", kelle sotsiaalne intellekt töötab eelkõige materiaalse kindlustamise suunas.

***

1980. aastatel küsitlesin Eesti-Rohuaia inimesi sünni-, abiellumis- ja matusekombestiku kohta. Minu küsitletavateks olid ka päevikupidaja August Rootsi abikaasa Alma ning õed Miili, Leene ja Anna. Puutusin kokku veel Pakkerite, Tobiaste, Reismanite, Tintide, Naeltokkide, Vaarmanite, Mustkivide ja Assmanite järeltulijatega ning paljude teistega. 1999. aastal tutvusin päevikupidaja vanema poja Eero Rootsi-ga, 2000. aastal Herbert Rootsi-ga. 1999. aastal toimus Helmi Lintropiga ainus pikem intervjuu repressioonide teemal. Minu varasematest käsitlustest oli otseselt poliitilise tähendusega ülevaade ristimiskombestikust;⁶⁵ eluolust eri aegadel, sealhulgas ka kolhoosielust annab ülevaate fotoalbum "Eestlased Musta mere rannikul".⁶⁶ Alles nüüd mõistan, mida kogesid Eesti-Rohuaia kohatud inimesed oma lapsepõlves ja noorus, kui arreteeriti nende isad, onud, vennad ja abikaasad. Ma tunnen enamikku nii päevikus kui ka lehesõnumeis mainitud inimeste järeltulijaid või olen kohanud neid endid, ja need pole mulle pelgalt nimed.

(järgneb)

Marika Mikkor

(1963)

Lõpetanud Tartu ülikooli ajaloo osakonna. Magister kirjandusteaduse alal. Eesti Põllumajandusmuuseumi vanemteadur. Peamised uurimisteemad: elutähtpäevadega seotud tavad ja uskumused eestlastel (sh. Kaukaasia eestlastel), ersadel ja isuritel. Kaukaasia eestlaste identiteedist ilmus 1998. aastal raamat "Eestlased Musta mere rannikul". Praegused uurimisteemad: elu-olu ja töökorraldus kolhoosides ning kodussünnitajate liikumine Eestis.

⁶³ Kungas. Keda Sulevis kollektiivi võetakse. – Edasi 25. veebruar 1930, nr. 22.

⁶⁴ Eesti külade kirjasaatjad klassivõitluses. Aruanded kohtadelt ja läbirääkimised lõunapoolsete eesti asunduste kirjasaatjate nõupidamisel. – Edasi 23. september 1930, nr. 105.

⁶⁵ M. Mikkor. Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest. – Akadeemia 2001, nr. 7, lk 1476–1492; nr. 8, lk. 1769–1779; nr. 9, lk. 1996–2014.

⁶⁶ Raamatust leiab ka käeolevas loos mainitud Villem Ludviku, Helmi Torohvei ja paljude teiste pilte. Vt. M. Mikkor. Eestlased Musta mere rannikul. Tartu, 1998.